

Мария Китанова

miyak@abv.bg

Един стар български обред и магическата сила на думите

ABSTRACT. Kitanova Marija, *Edin star bylgarski obred i magičeskata sila na dumite* (An Ancient Bulgarian Ritual and the Magic Power of Words). „Poznańskie Studia Slawistyczne” 3. Poznań 2012. Adam Mickiewicz University Press, pp. 89–96. ISBN 978-83-232-2473-0. ISSN 2084-3011.

The ritual „Gramada” is a typical tradition of the Bulgarian ethnic territories that appeared between the end of the 19th and the beginning of the 20th century. It represents a symbolic way of „escorting” (a sort of symbolic funeral) of a dead man, who committed an act unacceptable for the community, upon the world of the dead. The „Gramada” ceremony is observed as piling up some stones on a sacral place so they can form (create) a barrier between the sinner and the righteous. During the ritual, symbolic words and acts are performed as a verbal and nonverbal act of magic. It reveals the belief of the traditional Bulgarian people in the magical power of words.

Keywords: ritual, familiar, alien, symbolic, funeral, sinner, righteous, belief, words, magic

Разчленяването на обектите на бинарни опозиции в лингвистиката води началото си от труда на Н.С. Трубецкой *Основи на фонологията* издаден през 1935.

Противопоставянето е отношение, което се установява между два еднородни елемента на лингвистичната система и което позволява да се открият различията, съществуващи между тях. Съвкупността от противопоставяния, в които даден елемент встъпва по отношение на другите елементи от системата, му дава възможност да осъществи своята функция в тази система¹.

Антропологията вижда в бинарните опозиции организационен принцип на идеалните представи за света, чрез които се управлява

¹ Ж. Марузо, *Словарь лингвистических терминов*, прев. Н.Д. Андреева, Москва 1960, стр. 240.

индивидуалното и колективното поведение на членовете на определен социум. Семиотичният подход към историята на културата приема дуалността като условие за динамизиране на социокултурните процеси, като предлага универсалният характер на бинарните опозиции да бъде използван за цялостно описание на картината на света². Знаковите системи на културата и езика могат да се разглеждат и като начин за запазване на колективната памет, чрез която се моделира околният свят и отношението към него. Това моделиране има силно антропоцентричен характер.

Опозицията **свой/чужд** влиза в корелация с опозициите **вътрешен/външен (вътре/вън)** и **тъждествен/нетъждествен** и по този начин определя отношенията на **Аз-а** в обкръжението на другите. Така **другостта** и **чуждостта** се превръщат в обект на специално изразено отношение, а чрез другия става и опознаване на самия себе си.

От своя страна противопоставянето **вътрешно/външно** маркира усвоеното (**свое**) и неусвоеното (**чуждо**) пространство, което винаги се свързва и с осъзнаването на определена граница. Това е границата между **Аз** и другите.

За **свой** в *Българския тълковен речник* откриваме следните дефиниции:

1. Възвратно притежателно местоимение.
2. Член от семейството, роднина, близък.
3. Като същ³.

В *Речника на българския език* на Н. Геров:

1. Който принадлежи на някого.
2. Своещина, роднина, близък познайник, голям приятел.

Следователно, става въпрос не само за роднина, на и за близък човек, за голям приятел⁴.

За **чужд** в *Българския тълковен речник* откриваме следното тълкуване:

² В.В. Иванов, В.Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие системы*, Москва 1985, стр. 6–9; Н.И. Толстой, *О природе связей бинарных противопоставлений типа правый-левый, мужской-женский*, в: *Языки культуры и проблемы переводимости*, гл. ред. Б.А. Успенский, Москва 1987, стр. 178.

³ *Български тълковен речник*, София 1973, стр. 908.

⁴ Н. Геров, *Речник на българския език*, т. V, София 1978, стр. 83.

1. Който принадлежи на другото, който не е свой, не е наш.
2. Далечен, нероден, враждебен.
3. Който е пренесен от друга страна, зает от друг народ.

В *Речника на българския език* на Н. Геров:

1. Не свой, не наш.

Н. Геров привежда и следните примери от българските диалекти: *чюждинак – чужденец, чюждинца – чужденка, чюждина – чужбина, тужин/тугын – чужд, тугына – чужбина, юбанец – чужденец, юбанджия – чужденец.*

Тук става въпрос не само за *не-наш*, но и за нероден, далечен, а също и за враждебен, т.е. опасен.

Коренът **свой** се открива във възвратно-притежателното местоимение *свой, своя, свое, свои*, в прилагателните имена *свойски, свойствен*, в причастията *усвоен, неусвоен*, в съществителните *свойски, свако и своица*.

Коренът **чужд** се открива в прилагателните имена *чужд, чужда, чуждо, чужди*, в съществителните *чужденец, чужденка, чуждестранец, чуждестранка*, в прилагателното *чуждестранен* и в глагола *чуждеа се*⁵.

В своята книга *Славянские языковые моделирующие системы* В.В. Иванов и В.Н. Топоров отбелязват, че противопоставянето **свой/чужд** в древната славянска система се реализира в три плана – социален, етнически и митологичен⁶. При последния план противопоставянето е между хората и враждебни на тях същества, които могат да имат едновременно антропоморфни и зооморфни черти.

Социален аспект на това противопоставяне наблюдаваме, когато първият член на опозицията означава принадлежност към определена социална група, а вторият – принадлежност към друга социална група, която има все пак някакви отношения с първата.

В българската традиционна народна култура срещаме един особен вариант на социалния аспект при противопоставянето **свой/чужд** – народно-правния обичай **Грамада**, разпространен в българските земи в края на XIX и началото на XX век. Обичаят е познат от пое-

⁵ Ibidem, стр. 137.

⁶ В.В. Иванов, В.Н. Топоров, *op. cit.*, стр. 156.

мата на Иван Вазов *Грамада*. Думата *грамада*, *громада* се среща в Слечанския апостол и Григоричев порамейник от XII в., в Манасиевата хроника от XIV в. Там тя означава „купчина”. Вече като вид наказание в Номоканона е засвидетелствана едва през XIV в. В Радуйил, Самоковско *грамуда* означава „буца пръст”, в Олшане, Белоградчишко *грамуда* има значение „купчина”, а в Приморско, Бургаско *гарамуда* – „снежна топка”.

Думата се среща в различни български диалекти: *гремада* (Южна Тракия, в говора на български преселници от Източна Македония), *грамада* (Костурско, Самоковско, Софийско, Дупнишко), *громада* (Пещерско, Кюстендилско, в говора на български преселници от Прилепско и Битолско), *гръмада* (Източна България), *грмада* (Трънско, Тетевенско, Белоградчишко, Брезнишко). Среща се и във всички славянски езици, в които доминира семантичният компонент „съвкупност, куп”: руски – *громада*, чешки – *hromada*, словенски *gramada*, хърватски – *gromada*, *grmada*. Засвидетелствана е и думата *громоля* „нападам, изобличавам”. В *Български етимологичен речник*⁷ *грамада* се свързва със старониндийската *grāta* – означаваща „тълпа, село”. В най-общии линии грамадата е отлъчване на грешника от общността чрез произнасяне на клетва и магическо действие – хвърляне на камък. В българските говори тя се нарича още *анатѐма*, *анатемѝя*, *прокля̀тие*. Същността на обичая се състои в натрупване на голяма купчина от камъни, осмисляна като гроб на насилника. Когато грамадата се залага върху истински гроб – тя е особен вид погребение – погребение на починал от неестествена („несвоя”) смърт човек. Когато се залага на специално място, което представлява **сакрална граница** – кръстопът, корени на дърво, межда между две селища – тя е символично погребение на жив, извършил някакво престъпление човек, който трябва да бъде отделен от общността.

Грамадата е сакрален обред и до края на миналия век мястото, където е бил изпълняван, се е освещавало от свещеник, който пръв е произнасял проклятието и пръв е хвърлял камък. Участниците в обряда (жителите на селището) произнасят проклятието и на свой ред хвърлят камъни. Според тра-

⁷ *Български етимологичен речник*, Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, т. I, София 1971, стр. 272.

диционното мислене това е начин за предизвикване на справедливостта с намесата на висш съдник – бог⁸.

Когато произнасят клетвата мъжете свалят калпаците си, а жените забрадките от главите си – действия, характерни за среща със смъртта⁹. Като се произнася клетва над камък, в основата на действието стои вярата, че силата и здравината на камъка ще я затвърдят. Според Дж. Фрейзър, това е един вид публична магия, а ритуалът е едновременно религиозен и магически¹⁰.

Знаем, че починалите от неестествена смърт хора (самоубийци, удавници, убити чрез проливане на кръв, починали некръстени деца) според традиционните вярвания имат изключително вредносна същност. Те са враждебни и опасни за живите. Известно е, че в Странджа върху гробовете на починалите некръстени деца майките натрупват камъни¹¹. Тези деца се превръщат в зли духове, наречени *нави*, *навъе*, *навяци*, *навляци*, *навон* (Западна България), *душета*, *свирци*, *леуснечета*, *ерменки*, *ермене* (Източна и Южна България), *мора*, *морава*, *мрава* (Средни Родопи), *маждерок* (Самоковско), *умор*, *умарина*¹². Грамадата им пречи да вършат злини. Същият корен се открива и в *умор*. *Наве* – ‘зли духове, които мъчат родилките’ (Ботевградско), в стб. *навъ* – мъртвец, *ерменки* – ‘орисници’ или ‘урочасани деца’, *мора* ‘зъл дух’ (Момчиловци, Соколовци, Смолянско), *морава* ‘същество, което смуче силата на човека’ (в говора на български преселници от Валовишко).

В българската традиционна култура камъкът има много функции – здравословна, предпазваща, отделителна¹³.

Зеленин подчертава, че на много места в европейската част на Русия съществува обичай на гробовете на починалите от неестествена

⁸ Н. Павлова, *За един народноправен обичай и неговото название*, „Българска реч”, кн. 1–2, 1997, стр. 54.

⁹ Хр. Вакарелски, *Български погребални обичаи*, София 1990, стр. 185.

¹⁰ Дж. Фрейзър, *Златната клонка*, прев. Ц. Петков, София 1986, стр. 367.

¹¹ М. Василева, Д. Попов, Р. Попов, А. Стойнев, *Българска митология*, *Енциклопедичен речник*, съст. А. Стойнев, София 1994, стр. 11.

¹² *Ibidem*, стр. 219.

¹³ М. Китанова, *За произхода и значението на фразеологизма да спи зло под камък*, „Българска реч”, кн. 1, 2006, стр. 62.

смърт да се хвърлят клони, купчини сено, шепа пръст или камъни¹⁴. Мястото, където е погребан самоубиец, се приема като опасно за минаващите, затова като хвърлят нещо върху него, хората смятат, че парализират нечистата сила. В Белорусия местата, на които е извършено убийство, се смятат за нечисти и хората, минаващи оттам, хвърлят върху тях камъни¹⁵. В този случай камъкът има предпазваща и отделителна функция, а аспектът на противопоставянето **свой/чужд** е митологичен, между живите и мъртвите, които могат да се превърнат във враждебни и опасни същества.

Двойствен характер на противопоставянето откриваме в легендата за българския цар Иван Шишман. На неговия гроб край Самоков има купчина камъни, които турците трупали, защото вярвали, че Иван Шишман излиза от него, за да им вреди. Българите обаче нощем махали камъните и освобождавали гроба¹⁶, с което му давали възможност да се бори отново срещу тях. В случая се преплитат двата аспекта – етнически и митологичен, а преградната и предпазващата функция на камъка са очевидни.

Зеленин също подчертава, че грамади се правят и върху гробовете на исторически личности, към които местните се отнасят с уважение и страх¹⁷.

Например в Галиция, в подножието на Карпатите се намира гробът на Светослав. Всички минаващи оттам хвърлят клонки върху този гроб, като смятат, че ако не направят това, ще ги настигне нещастие¹⁸.

Същинската *грамада* обикновено се издига на кръстопът, на межда между две селища или на синор, т.е на граница. А на кръстопът се изнася всичко лошо, което трябва да бъде унищожено, разсеяно *по ветра*, което в някои български диалекти означава „на кръстопът”.

¹⁴ Д.К. Зеленин, *Избранные труды*, Москва, 1995, стр. 63.

¹⁵ *Ibidem*, стр. 64.

¹⁶ Хр. Марков, *Смъртта на последния български цар Иван Шишман*, в: *Сборник народни умотворения*, т. 5, София 1891, стр. 177–178; Ст. Генчев, *Грамада – един забравен български обичай*, в: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*, т. 4, съст. Е. Цанева, Сл. Гребенарова, София 1994, стр. 25.

¹⁷ Д.К. Зеленин, *op. cit.*, стр. 67.

¹⁸ *Ibidem*.

Следователно в най-общи линии грамадата е символично изпращане в света на мъртвите на човек, извършил нещо неприемливо за общността¹⁹. При нея липсват онези обредни действия, свързани с отделянето на покойника от света на живите. Със своето действие, което е прието като грях и осъдено от общността, наказаният се отделя принудително от нея. При грамадата липсват и редица действия, предпазващи от инкарнация. Тази функция се изпълнява от самата *грамада*, която цели да създаде преграда (граница), непозволяваща на грешника или мъртвеца да има какъвто и да е достъп до света на праведните и живите. Тук откриваме **преграждащата** и **предпазващата** функция на камъка, изразена в схващането, че *мястото на злото* е под него и че той няма да му позволи да излезе²⁰. В западните български диалекти се среща названието *громадница* за змия, живееща под камъни²¹. Както знаем, змията се възприема като опасно за човека същество и в представите на българите е свързана с подземния (хтоничния) свят.

В праславянските митологични представи гръмовержецът Перун е трябвало да преодолее каменна преграда, за да стигне до свързания с подземния свят свой противник²².

Оръжието на самия бог-гръмовержец е било също скална мълния. „Първичната семантика на обреда с хвърляне на камък може да се тълкува като архаична имитативна (според Фрейзър хомеопатична) магия, целяща предизвикването на божия гняв и неговото възмездие чрез гръм“²³. Като доказателство за това са и сведенията, че в Странджа грамадите се натрупват в корените на дърво. Тук откриваме и другата функция на камъка – **санкционираща**, **наказваща**. Хвърлянето на камък и произнасянето на клетва подчертават „отделянето на обекта на грамадата от общността“²⁴. Самата *грамада* е опасна и за издигащите я, а това винаги се прави извън селското землище. Смята се, че тя може да навреди на този, който мине край нея и не извърши

¹⁹ Ст. Генчев, *op. cit.*, стр. 25.

²⁰ *Ibidem*, стр. 27.

²¹ Н. Павлова, *op. cit.*, стр. 56.

²² *Мифы народов мира*, гл. ред. С.А. Токарев, т. II, Москва 1982, стр. 450–451.

²³ Н. Павлова, *op. cit.*, стр. 55.

²⁴ Ст. Генчев, *op. cit.*, стр. 27.

съответното обредно действие. В българските диалекти се среща названието *вонкашни* със значения „външни, чужди, опасни”. **Чуждото** винаги е опасно с непознатостта и отделеността си от **своето**. В някои райони на страната мартениците също се поставят под камък. Под камък се поставят и осветените на Цветница върбови клонки. Тук стигаме до значението и произхода на фразеологизма *да сти зло под камък*. В значението на този фразеологизъм откриваме **преграждащата, предпазващата и наказващата** функция на камъка, свързана с архаични митове и представи. Самият фразеологизъм представлява **благопожелание**, въпреки че вероятно произходът и значението му са от обичая *грамада*, който е по своята същност **проклятие**. Фразеологизмите, както и клетвите са изключително устойчиви, те са формули, в чието значение се пазят редица архаични представи. В случая явно се разчита както на магическото действие, така и на магическата сила на словото.